

Отримано: 10.02.2022 р.

Прорецензовано: 13.02.2022 р.

Прийнято до друку: 18.02.2022 р.

e-mail: grikan@ukr.net, inna6920@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2022-33-11-15

Гриценко А., Свистун О. Особливості розвитку тютюново-махоркової промисловості на території сучасної Сумщини на рубежі XIX–XX ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2022. Вип. 33. С. 11–15.

УДК 663.97(477.52)(091)

Андрій Гриценко, Олександр Свистун

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТЮТЮНОВО-МАХОРКОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ СУМЩИНИ НА РУБЕЖІ XIX–XX СТ.

Стаття присвячена аналізу тютюново-махоркової промисловості, що розвивалася на території сучасної Сумської області наприкінці XIX – на початку XX століть. Авторами звернено увагу на особливостях упровадження на українських землях чіткого районування вирощування сільськогосподарських культур загалом та тютюну, зокрема. Також відзначено, що територія Сумщини, як і всієї півночі України не мала на той час потужних підприємств, бо у переважній більшості тютюн вирощували в лісостеповій зоні України. У ході дослідження питання було охарактеризовано деякі сторінки розвитку тютюнових підприємств на території сучасної Сумщини.

Ключові слова: історія, сільське господарство, Сумщина, тютюнова галузь, мануфактура, фабрика, тютюн.

Andriy Hrytsenko, Olexander Svistun

PECULIARITIES OF THE DEVELOPMENT OF THE TOBACCO AND SHAG INDUSTRY ON THE TERRITORY OF THE MODERN SUMCHINA AT THE BORDER OF THE XIX – XX CENTURIES.

The article is devoted to the analysis of the tobacco and shag industry, which developed on the territory of the modern Sumy region in the late XIX – early XX centuries. The authors draw attention to the peculiarities of the introduction of clear zoning in Ukraine on the cultivation of crops in general and tobacco in particular. It was also noted that the territory of Sumy region, as well as the whole north of Ukraine did not have powerful enterprises at that time, because the vast majority of tobacco was grown in the forest-steppe zone of Ukraine. In the course of the research, some pages of the development of tobacco enterprises in the territory of modern Sumy region were described. In particular, the launch of the first industrial enterprise on the Left Bank in Okhnytka, which provided processing of tobacco products and the activities of a special office to provide the population with tobacco seeds in Romny.

In addition, the article identifies periods with different rates of development of the tobacco and shag industry in the Ukrainian lands: growth (1861-1885), crisis and decline (1885-1900), active monopolization (1911-1914), having received a significant boost in development as a result of major reforms in the 1860s, the tobacco and shag industry was actively growing until 1885. After that, the Ukrainian lands are gradually reducing the area under tobacco and its gross harvest. The result was a decrease in the early twentieth century. the number of enterprises, which was accelerated by the reduction of markets for manufactured products and the introduction of the excise charter, according to which a small number were engaged in the purchase of leaf tobacco. Then, as a result of active monopolization of the domestic economy in the early twentieth century. the tobacco and shag industry, while reducing the number of enterprises due to their consolidation, was characterized by an increase in the number of manufactured products and the gradual introduction of mechanization into the production process.

Key words: agriculture, history, Sumy region, tobacco industry, manufactory, factory, tobacco.

Розвиток історичної думки на сучасному етапі передбачає, серед іншого, дослідження соціально-економічних процесів у період трансформацій. Безперечно, одним з таких часових проміжків є й рубіж XIX–XX століть, коли роль українських територій у розвитку економіки та, зокрема, промисловості, мала велике значення. Серед складного комплексу наукових аспектів, що стосуються досліджуваного періоду історії України важливе місце відводиться проблематиці розвитку обробних

галузей промисловості. Це питання достатньо вивчене та проаналізоване вітчизняним та закордонними вченими. Водночас тютюнова вітчизняна галузь, тим більше, на території, що зараз входить до складу Сумської області, залишилась осторонь глибоко дослідження науковцями. Одною з причин такого становища є упереджене і почасти правильне ставлення суспільства до шкоди від куріння тютюну. Утім, тютюно-махоркова промисловість була важливим складником розвитку суміжних галузей, таких як медицина та парфумерні промисловість. Адже тютюн був сировиною для добування ефірної олії для парфумерної промисловості, а також, він застосовувався для видобування отруйного алкалоїду нікотину, що використовується у медицині, ветеринарії та для боротьби зі шкідниками сільськогосподарських культур. Виходячи з названих аспектів тема безперечно є актуальною для дослідження. Адже, якісне усвідомлення сучасного розвитку та передбачення майбутнього при нових трансформаційних процесах вітчизняної економіки, можливе завдяки професійному аналізу минулого.

Істориками питання визначення історичних умов становлення та розвитку тютюново-махоркової промисловості у підросійській Україні залишається недостатньо вивченим. Більш того, цей аспект на території сучасної Сумщини на рубежі XIX-XX ст. зовсім не був предметом дослідження. Складові розвитку тютюнової галузі спочатку почало цікавити переважно, економістів у означений період [2; 12; 17]. З істориків у цей період були спроби виокремити окреслену проблему В. Щербачовим [26; 27].

Поодинокими, як, наприклад, монографії І. Гуржія [5], А. Слюсарського [19] були дослідження і за радянського періоду. Однак, і в період незалежності аналіз історії розвитку тютюново-махоркової промисловості в цілому в Україні можна зустріти лише в роботах поодиноких дослідників, наприклад, Г. Бялковської [1], О. Заєць [6] чи М. Яременка [28; 29]. Історія діяльності тютюнових підприємств на території нинішньої Сумщини представлена у праці Г. Комликової [8], а також фрагментарно висвітлюється в краєзнавчих виданнях [16; 18]. Таким чином, дослідження цієї теми залишається і нині не повністю розкритим. Саме тому, дослідження історичних умов виникнення та подальшого розвитку тютюново-махоркового виробництва на території сучасної Сумської області як частини Наддніпрянщини постає одним із основних завдань сьогодення.

Основна мета статті полягає у висвітленні ключових проблем розвитку тютюново-махоркового виробництва на території сучасної Сумщини наприкінці XIX – на початку XX ст. Виходячи з мети, основне завдання статті полягає в аналізі тютюново-махоркового виробництва, як галузі легкої промисловості на території сучасної Сумщини на рубежі XIX – XX ст.

Використання тютюну на українських землях розпочинається з середини XVII ст. Почали його вирощувати ще кримці, які навчили цьому запорізьких козаків [9; 20, с. 550]. Досить м'який клімат України дав можливість для розвитку тютюництва. З розширенням виробництва цієї продукції виникла потреба створення власного виробництва, яке б давало змогу перекрити потреби внутрішнього ринку.

Першу тютюнову мануфактуру на території нинішньої Сумщини було відкрито 1718 р. в Охтирці [16, с. 68; 18, с. 24; 19, с. 328], бо місцеве населення (головним чином, переселенці з Правобережжя) почало розводити городницький тютюн [6, с. 328]. 1717 р. з Амстердаму приїхав майстер тютюнової справи Ж. Жизи [19, с. 328-329]. За розпорядженням київського губернатора Д. Голіцина на початку 1718 р. охтирський полковник Ф. Осипов обрав місце, а 1719 р. за казенний кошт виготовили необхідне обладнання та побудували приміщення для переробки тютюну [19, с. 328].

Сировина для підприємства вирощувалася на власних тютюнових плантаціях, площа яких коливалась від 33 до 55 десятин. А починаючи з 1740-х рр. ці площі були ліквідовані [19, с. 330]. Заміною став тютюн, який збирався з населення лівобережних козацьких полків у вигляді десятинного податку. Утім з часом попит на продукцію зменшувався, бо рульний, картузний, папушний, кришений та тертий тютюн, хоч і був якіснішим інших українських («черкаських») виробників, але дорожчим, тому і не доступним місцевим жителям [8, с. 133]. Від так, 1759 р. підприємство було ліквідоване [18, с. 25; 19, с. 334; 21, с. 180].

1763 р., за наказом імператриці Катерини II у м. Ромни, з метою «спостереження за ходом тютюновництва в Малоросії» була створена спеціальна контора із забезпечення населення насінням тютюну [23, арк. 129; 10, с. 17-18]. Її фахівці до 1766 р. збирали статистичні дані про площі посівів тютюну, їх стан та врожайність [25, арк. 29].

Лише після скасування кріпосного права в 1861 р. тютюново-махоркова промисловість одержала справжній поштовх до розвитку. Розпочаті задля імперської потреби, великі реформи сприяли різко-

му збільшенню кількості вільнонайманих працівників, що дало поштовх для залучення українських губерній до великої капіталізації ринків, сировини, продукції Європи та Російської імперії. До кінця XIX ст. завдяки стрімкому розвитку тютюнового виробництва, відбувалося підпорядкування селянських промислів та витіснення мануфактур і міського ремесла.

Цей період структурно включає два складники: підйому та спаду. Починаючи з 1860-х років на українських землях працювало 109 тютюнових фабрик, які виробляли продукції на 1,6 млн. крб. У подальші десять років, навіть при зменшенні чисельності фабрик до 90, вартість виробленої продукції зросла до 5,9 млн. крб., а до 1885 року збільшилась взагалі до 19,2 млн. крб. при 114 працюючих фабриках. Надалі в цій галузі відбувається спад виробництва. Так, на 1895 р. в губерніях Наддніпрянщини 72 діючі фабрики виробляли продукції на 7,7 млн. крб. [5, с. 41]. Очевидно, це пояснюється більш стрімким розвитком інших галузей переробної промисловості Наддніпрянщини – цукрової, винокурної та борошномельної, а не тютюнового виробництва. Ще однією особливістю цього періоду стало чітке районування вирощування сільськогосподарських культур. Сумщина, як і вся північ України не мала потужних підприємств, бо у переважній більшості тютюн вирощували в лісостеповій зоні, а Чернігівська губернія у підросійській Україні посідала останнє місце по промислому виробництву тютюнових виробів [3, с. 17]. Водночас сприятливі природно-кліматичні умови Роменського повіту (тодішньої Полтавської губернії, а нинішньої Сумської області) дозволяли виробляти близько 200 тис. пудів тютюну різних сортів, що становило майже 1/5 усієї тютюницької продукції в Російській імперії [11, с. 252].

Основними сортами тютюну, але нижчого гатунку, що вирощувалися на півночі сучасної Сумщини були: махорка, рубанка, ніжинські корінці, комергерський. Окремі кола поміщиків (Лизогуб, Кониський, Свічин) вирощували тютюн найвищого гатунку американський або «виргинку» [6, с. 59]. Також найвищі сорти тютюну (американські – «виргинські» та голландські – «амерсфордські») могли собі дозволити лише поміщицькі господарства на півдні сучасної Сумщини, селяни ж вирощували переважно тютюн нижчих сортів – бакун та махорку [11, с. 253].

На Сумщині вирощуванням та продажем тютюнових виробів займалися безпосередньо на місці. Купувати тютюнові вироби мали змогу купці з інших міст, самостійно або присилаючи довірених осіб. Продукція продавалась через посередників, що їздили селами та скупляли у виробників тютюн та здавали його до центрів тютюнової торгівлі, поза межами нинішньої Сумщини якими були Ніжин, Сосниця, Мена, Біла Вежа. Однієї з найбільших тютюнових фабрик за обсягом виробництва у Полтавській губернії, де тютюново-махоркова промисловість була провідною галуззю виробництва, була роменська [7, с. 20–21; 22, с. 2–12].

Відомості Чернігівського губернського акцизного управління дають нам можливість дізнатися про загальний стан розвитку тютюново-махоркової промисловості. Наприкінці XIX ст. основна маса виробленого тютюну відправлялася на експорт. Вивіз цієї продукції був нерівномірним: у 1861–1865 рр. – 133 тис. пудів, 1866–1870 рр. – 132, 1871–1875 рр. – 249, 1876–1880 рр. – 271, 1881–1885 рр. – 251, 1886–1890 рр. – 281, 1891–1895 рр. – 255 і в 1896–1897 рр. – 299 тис. пудів [14, арк. 197 зв.].

Головним залізничним вузлом у промисловому обігові товарів нинішньої Сумської області стало місто Конотоп. Серед залізничних станцій Курсько-Київської залізниці воно поступалось лише Ніжину та Бобровиці. Так відправлено було 72,7 тис. пудів тютюну або 6,2% по всій залізниці, тоді як привезено 3,75 тис. пудів або 7,4%. Замовлення на конотопський тютюн надходило переважно з великоросійських губерній та Сибіру [14, арк. 59].

На початку XX століття спад розвитку тютюново-махоркової промисловості лише посилювався. Негативним фактором стало уведення в дію акцизного статуту, згідно з яким закупкою листового тютюну займалась невелика кількість фабрикантів. Як наслідок, це монополізувало ринок тютюну, що призвело до усунення вільної конкуренції і штучного зниження цін на сировину. Після 1911 р. площа посіву тютюну почала зменшуватися з 26 080 десятин у 6 губерніях до 16337 десятин у 1914 р. [24, арк. 97-98; 26, с. 9-10], що відображено у таблиці 1:

Таблиця 1

	1911	1912	1913	1914	%% 1914 р. до 1911 р.
Площі посіву тютюну, дес.	26 080	23 663	18 786	16 337	62,64%
Збір тютюну, тис. пудів	3 273	3 426	2 803	2 018	61,66%

Також, починаючи з 1906 р., різко почала зменшуватися кількість тютюнових фабрик. До 1910 р. у Лівобережній Україні чисельність фабрик зменшилася з 28 – до 23, на Правобережжі – із 49 – до 26, на півдні України з 38 залишилось працювати 22 фабрики. Упродовж 1911-1914 рр. в українських губерніях закрилися ще 23 фабрики. Додатковою причиною кризового стану тютюново-махоркової промисловості стало зменшення ринків збуту виробленої продукції.

Однак у цій ситуації відбувається концентрація виробництва та укрупнення підприємств з поступовим закриттям малих виробництв. Тому кількість виробленої продукції в Україні в період з 1911 по 1914 рр. зросла з 5721 – до 7250 тис. пудів. Це підтверджує загальну тенденцію монополізації української промисловості на початку ХХ ст. Ситуація посилювалась тим, що монопольне право надавало підприємцям право скуповувати сировину, а власник був зобов'язаний продавати лише їм вирощений тютюн. Наслідком монополізації тютюно-махоркової промисловості стали зміни в землеробстві, а також в суміжних галузях економіки.

Утім особливості виробничого процесу гальмували уведення механізації процесу виробництва. Адже, тютюн, аби не стертися в порошок, мав бути вологим. У свою чергу, таких вимог не витримувала техніка і швидко псувалася. За допомогою трубки з якої стержнем до гільзи вручну проштовхували тютюн, виготовляли сигарети середньої якості. Для виготовлення вищих сортів легким розтиранням руки тютюн насипали до гільзи та їх заклеювали клейстером [13, с. 716, 727–728].

Таким чином, механізація процесу виробництва починається наприкінці ХІХ ст., коли з'являються парові та газові двигуни, за допомогою яких механізували процес різки тютюну, але решта процесів як і раніше здійснювалось в ручну, на відміну від цукрової та борошномельної галузей промисловості, яка механізувалася швидшими темпами.

Отримавши значний поштовх у розвитку в результаті великих реформ 1860-х років тютюно-махоркова промисловість активно зростала до 1885 р. Після цього відбувається поступове зменшення площ посіву тютюну та його валовий збір, а також чітке районування його вирощування. Сумщина, як і вся північ України не мала потужних підприємств, бо у переважній більшості тютюн вирощували в лісостеповій зоні. Наслідком цього стало зменшення на початку ХХ ст. кількості підприємств, що було пришвидшене зменшенням ринків збуту виробленої продукції та уведенням в дію акцизного статуту, згідно з яким закупкою листового тютюну займалась невелика кількість фабрикантів. Тому на початок ХХ ст. криза в тютюновій промисловості тільки поглиблювалася.

Утім активна монополізація економіки на початку ХХ ст. та тютюно-махоркової промисловості, зокрема, при зменшенні кількості підприємств, за рахунок їх укрупнення, призвело до зростання кількості виробленої продукції та поступового уведення механізації процесу виробництва.

Таким чином, розроблення цієї теми та аналіз основних тенденцій розвитку тютюно-махоркової промисловості на території сучасної Сумщини на рубежі ХІХ-ХХ ст. не вичерпуються у даній статті, а, навпаки, мають перспективи подальшого розвитку. Чекають на науковий пошук питання змін у соціальній структурі населення у результаті означених процесів з потребою дослідження розвитку тютюно-махоркової промисловості під час Першої світової війни та в контексті інших регіонів підросійської України.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бялковська Г. Д. Концептуальні засади розвитку тютюництва в Україні. *Інноваційна економіка*. 2011. № 2. С. 219-222.
2. Василенко В. Обзор табаководства в России. Вып. II-III. Малороссия и Туркестанский край. *Киевская старина*. 1895. Т. I. С. 47-51.
3. Вобльї К. Г. Опыт истории свеклосахарной промышленности СССР: (до освобождения крестьян 1861 г.) Москва, 1928. Т. 1. 412 с.
4. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. 1897. Т. 2. 3399 с.
5. Гуржій І. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років ХІХ ст. Київ, 1968. 192 с.
6. Заєць О. Товарне сільськогосподарське виробництво на Чернігівщині у другій половині ХІХ ст. *Київська старовина*. 2003. № 1. С. 58–65.
7. Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська обл. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова та ін.). Київ, 1967. 1028 с.
8. Комликова Г. І. Історичні аспекти розвитку тютюницької галузі на Сумщині. *Історичні студії суспільного прогресу*. 2017. Вип. 5. С. 131-137.
9. Костомаров Н. И. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях и Старинные земские соборы. 3-е изд. СПб., 1887. 428 с.
10. Николайчик Ф. Ф. Ильинская ярмарка в период ее существования в Ромнах. Полтава, 1907.

11. Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90-е годы XIX в.). Киев, 1963. 576 с.
12. Пономарев Н. В. Исторический обзор правительственных мероприятий к развитию сельского хозяйства в России от начала государства до настоящего времени. СПб, 1888. 401 с.
13. Промышленность и техника. Сельское хозяйство и обработка важнейших его продуктов / [под ред. В. Я. Добровлянского, А. В. Ключарева и др.]. СПб, 1904. Т. IV. 745 с.
14. Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург, ф. 18, оп. 4, д. 923, 229 л.
15. Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург, ф. 207, оп. 1, д. 20, 256 л.
16. Руженський М. М., Ситник Ю.В. Охтирщина. Історія економіки та заселення краю. Суми, 2009. 216 с.
17. Сигарное табаководство в Черниговской губернии / сост. старшим специалистом по табаководству С. А. Эгизом. *Ежегодник Главного Управления Землеустройства и Земледелия по Департаменту Земледелия Лесному Департаменту*. 1908. СПб, 1909. С. 442-472.
18. Ситник Ю.В. Благодолвенний край Охтирщина. Суми, 2007. 172 с.
19. Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв. Харьков, 1964. 460 с.
20. Сторожев В. Н. Древность малороссийского табаководства. *Киевская старина*. 1890. Т. XXIX, июнь. С. 549-551.
21. Твердохлебов А. Судьба табачной фабрики, заведенной при Петре I-м в Ахтырке. *Киевская старина*. 1886. Т. XVI, сентябрь. С. 178-182.
22. Фабрично-заводская промышленность по Полтавской губернии. Полтава, 1905. 219 с.
23. Центральный державный исторический архив Украины, м. Київ (ЦДАК України), ф. 2 КМФ, оп. 1, спр. 23, арк. 139.
24. ЦДАК України, ф. 575, оп. 1, спр. 183, 276 арк.
25. ЦДАК України, ф. 763, оп. 1, спр. 157, арк. 27.
26. Щербачев В. С. Обзор табаководства в России. СПб. : Тип. В. Думакова, Новый пер., д. 7, 1889. Вып. I : Бессарабия, Кубанская область, Закавказье.
27. Щербачев В. С. Обзор табаководства в России. СПб. : Тип. В. Думакова, Новый пер., д. 7, 1894. Вып. II, III : Малороссия и Туркестанский край. 1894. 192 с.
28. Яременко М. Ф. Нариси історії Сумщини. Вип. 3 : Початок XIX ст. – 1861 р.: посібник з історії рідного краю для шкіл, середній спеціальних і вищих учбових закладів. Суми, 2000. 175 с.
29. Яременко М. Ф. Сумщина пореформена (1861–1916 рр.): монографія. Суми, 2002. 366 с.

References:

1. Bialkovs'ka, H.D. (2011). Kontseptual'ni zasady rozvytku tiutiunnytstva v Ukraini. *Innovatsijna ekonomika*, 2, 219-222.
2. Vasylenko, V. (1895). Obzor tabakovodstva v Rossyy. *Kyevskaia staryna*, I, 47-51.
3. Voblyj, K. G. (1928). *Opyt istorii sveklosaxarnoj promyshlennosti SSSR: (do osvobozhdeniya krest'yan 1861 g.)*.
4. Hurzhij, I. (1968). *Ukraina v systemi vserosijs'koho rynku 60–90-kh rokov XIX st.*
5. Zaiets', O. (2003). Tovarne sil'skohospodars'ke vyrobnytstvo na Chernihivschyni u druhij polovyni XIX st. *Kyivs'ka starovyna*, 1, 58–65.
6. Tron'ko, P.T. (1967). *Istoriia mist i sil Ukrains'koi RSR. Poltavs'ka oblast'*. Instytut istorii AN URSSR.
7. Komlykova, H. I. (2017). Istorychni aspekty rozvytku tiutiunnyts'koi haluzi na Sumschyni. *Istorychni studii suspil'noho prohresu*, 5, 131-137.
8. Kostomarov, N. I. (1887). *Ocherk domashnej zhizni i nraov velikoruskogo naroda v XVI i XVII stoletiyax i Starinnye zemskie sobory*.
9. Nikolajchik, F. F. (1907). *Il'inskaya yarmarka v period ee sushhestvovaniya v Romnax*. E'lekt. tip. G. I. Markevicha.
10. Parasun'ko, O. A. (1963). *Polozhenie i bor'ba rabocheho klassa Ukrainy (60–90 e gody XIX v.)*. Izdatel'stvo Akademii nauk USSR.
11. Ponomarev, N. V. (1888). *Istoricheskij obzor pravitel'stvennyx meropriyatij k razvitiyu sel'skogo xozyajstva v Rossii ot nachala gosudarstva do nastoyashhego vremeni*. Tip. V. Kirshbauma.
12. Dobrovlyanskij V.Ya., & Klyuchareva A.V. (1904). *Promyshlennost' i texnika*. Sel'skoe xozyajstvo i obrabotka vazhnejshix ego produktov.
13. Ruzhens'kyj M. M., & Sytnyk Yu.V. (2009). *Okhtyrshyna. Istoriia ekonomiky ta zaselennia kraiu*. PVP «Vydavnychyj budynok «Ellada».
14. Sytnyk, Yu.V. (2007). *Blahoslovennyj kraj Okhtyrshyna*. PVP «Vydavnychyj budynok «Ellada».
15. Slysarskij, A. G. (1964). *Social'no-e'konomicheskoe razvitie Slobozhanshiny XVII-XVIII vv*. Har'kovskoe knizhnoe izdatel'stvo.
16. Storozev, V. N. (1890). *Drevnost' malorossijskogo tabakovodstva*. *Kievskaya starina*, XXIX, 549-551.
17. Tverдохлебов, A. (1886). *Sud'ba tabachnoj fabriki, zavedennoj pri Petre I-m v Axtyrke*. *Kievskaya starina*, XVI, 178-182.
18. Shherbachev, V. S. (1889). *Obzor tabakovodstva v Rossii*. Tip. V. Dumakova.
19. Shherbachev, V. S. (1894). *Obzor tabakovodstva v Rossii*. Tip. V. Dumakova.
20. Yaremenko, M. F. (2000). *Narysy istorii Sumschyny*, 3. Kozats'kyj val.
21. Yaremenko, M. F. (2002). *Sumschyna poreformena (1861–1916 rr.)*. Universytets'ka knyha.